

Ruralna civilizacija*

Emmanuel Le Roy Ladurie

Prilog problematizira fenomen ruralne civilizacije, nastojeći u povijesnoj perspektivi, na primjeru Francuske, opisati neke njezine temeljne strukture.

Definicija

Ruralna se civilizacija definira ponajprije kroz opreke. Tko kaže selo, samim tim kaže grad: tko kaže seljaci, kaže građani. Ruralna civilizacija jest jednoliko tkivo koje okuplja stanovit broj staničnih grupa, selâ, župâ ili komunâ: te grupe, ovisno o slučaju, obuhvaćaju ili pak njima dominiraju neke moći i/ili ekonomske i društvene snage, koje su izvanjske ili nadređene spomenutim stanicama: među takvim moćima i snagama, koje supostoje, ili pak slijede jedna za drugom, možemo spomenuti feudalizam, gradove, države, trgovinu i industriju, kapitalizam, stranačku ili policijsku birokraciju, itd. Svako je selo, kao što primjećuje Mendras, obgrljeno okolnim društvom (drugim selima) te natkriljujućim ili dominirajućim društvom (građani, feudanci, kapitalisti, birokracija, svećenstvo ili policija).

Povijest

Ruralna je civilizacija ponajprije proizvod određene povijesti (u tom će nas pogledu zanimati zapadnoeuropski primjer, a napose onaj francuski: on je poučan i prikladan jer je dobro poznat). Ta je povijest stratigrafska: specifični prinos što ga ona prima od svakog stoljeća ili skupine stoljeća, i od svakog tisućljeća, ne biva poništen, nego naprosto prekriven, ili u najboljem slučaju erodiran i izobličen, prinosom kasnijih razdoblja. Zbroj tih prinosa, čak i prije nego li ih je moguće razumjeti u njihovu strukturalnom uređenju, valja, dakle, čitati kao geološki presjek: odozdo prema gore, ako je posrijedi povjesničar; i odozgo prema dolje, ako je posrijedi geograf ili etnolog. Primjer zapadnih seljaštava u tom je smislu vrlo rječit: njihova društva konstituiraju građevine velike složenosti: tijekom razdoblja njihove maksimalne ekspanzije (14-19. stoljeće), ona stavljaju u opticaj drevne i nove prinose, koji su karakteristični gotovo za desetak tisućljeća. Primjerice, u Provansi, lokalno pripitomljavanje divlje ovce, u primjeni odavna, postalo je gotovom stvari još 6000 godina prije Isusa Krista (-6000). Narodi "kardijalne" kulture, a zatim oni iz Camp de Chasseya, od kojih

*Emmanuel Le Roy Ladurie, francuski povjesničar (rođen 1929). Objavio je knjige: Les Paysans du Languedoc (1966), Histoire du climat depuis l'An mil (1967), Le Territoire de l'historien (1973), Montailou, village occitan de 1294 à 1324 (1975), Histoire de la France rurale vol. 2 [uredio] (1977), Le Carnaval de Romans (1979), L'Argent, l'amour et la mort en Pays d'oc (1980), Histoire de la France urbaine vol. 3 [uredio] (1981), i druge.

Studija "Ruralna civilizacija" napisana je za Encyclopaediu Universalis, a zatim je uvrštena u knjigu Povjesničarjev teritorij (Paris, 1973, 141-168)

potječu te “ovčarske” inovacije, nestali su kao takvi, ali njihovi poljoprivredni pronalasci ostat će zauvijek usađeni u veliku pokrajinu francuskog Juga. Kulture prolaze, kulturni doprinosi ostaju.

Počevši od -2000, a napose tijekom željeznog doba (oko -500, pa sve do vremena Rimskog carstva), novi val inovacija trajno se rasprostire kroz zapadnu ruralnu civilizaciju. Zob, a naročito raž, koja će zadugo davati svoje obilježje crnom kruhu europskih seljaka, upotpunjuju paletu raspoloživih cerealia, do tada ograničenu na ječam i pšenicu. Javljaju se, plaho, također i jara žita, udaljeni roditelji onog trogodišnjeg plodoreda kojemu predstoji golema budućnost. I, zajedno sa njima, bob, grašak, leća i druge mahunarke: one opskrbljuju ljudstvo biljnim bjelančevinama, a tlo obogaćuju atmosferskim dušikom kao gnojivom. U drugoj polovici posljednjeg tisućljeća prije Krista, na sredozemnu obalu današnje Francuske pristiže vinova loza i umijeće njena cijepjenja, koje ovamo donose rodski Grci: helenski korijeni tog umijeća sačuvali su se u francuskoj dijalektalnoj riječi *enter* (njemački *impfen*), što će reći cijepiti (kalemiti), a potječe od grčkog *emphuteuein*. Cijepljenje također omogućuje masovnu proizvodnju kestena i oraha, tih izvora ugljikohidrata i masnoća za obični puk. Vinova loza, pak, znači fundamentalan prinos: ona nuđa velikom broju ljudi priliku da piju relativno sterilnu tekućinu (vino), u kojoj alkohol igra ulogu antiseptika. Time bivaju smanjeni učinci brojnih epidemija, koje bi se inače širile vodom za piće. (U drugim civilizacijama, analogni se rezultati postižu pomoću drukčijih metoda: vrlo popularna konzumacija čaja u Kini tijekom cijele antike podrazumijeva upotrebu prokuhane vode, dakle aseptičnost). Bilo kako bilo, počevši od prvog stoljeća poslije Krista, po Galiji se rasprostire istinsko domorodačko vinogradarstvo; ono će tu postati jednom od glavnih osnovica domaćih ruralnih civilizacija; ono više ne koristi helenske ili talijanske loze, nego autohtone biljke, pripitomljene ili križane zahvaljujuću geniju ponekog vinogradara: sorta *pinot* na potezu Rhône-Saône ili u Côtes du Rhône i Burgundiji; loza *cabernet* oko vertikalne Bayonne-Bordeaux-Muscadet. Dodatan pronalazak, bačva, ta kći šumovitih planina Donjih Dofineja, osigurat će za dvadeset stoljeća sudbinu nacionalnog vinogradarstva.

Konj, viteštvo, dominacija nad prostim seljaštvom

Drugi kulturni val utječe na agrarni život, te ga, štoviše, silovito potresa: riječ je o pojavi pitomog konja, koji dolazi s Istoka, i koji se između -1500. i -500. uvelike udomaćuje u Zapadnoj Europi. Ne radi se o tome da je konj preko noći na izravan način preoblikovao same poljodjelske tehnike: vrijeme plugova s konjskom zaprekom doći će tek mnogo kasnije (13. stoljeće, ili čak 18). Ali “plemenita životinja” prati određenu društvenu diferencijaciju: na svoj način, ona naglašava pojavak skupine aristokrata, koji žive na račun dadžbina nametnutih prostom seljaštvu, i koji su također veoma logično konjanici, ili vitezovi (*equites*), koji se bore na bornim kolima ili iz sedla. Mala neolitska poljodjelska društva, pak, prije upotrebe kovina, ostajala su relativno egalitarna; Jean-Jacques Rousseau bi jamačno bio volio te vrlo arhajske populacije, čiji nepretenciozni grobovi lišeni ukrasnih predmeta upućuju na dopadljivu odsutnost društvene hijerarhizacije. Međutim, počevši od brončanog i željeznog doba, te istodobno počevši od uvođenja konja - što je, uostalom, bio tek jedan od simptoma, stvari se stubokom mijenjaju. Javlja se skupina poglavica, koja se odvaja od seljačkog tkiva. Ta je skupina bogata blagom koje već akumuliraju kovinska civilizacija i razmjene. Veoma je slično s vojnim i prometnim ugledom koji joj pribavlja posjedovanje konja (primijetimo uzgred da će posljednja životinja koju će zapadno seljaštvo nasljeđivati, mnogo poslije pojave ekvida, biti... američki puran; socijalne “konzekvencije” te peradi bit će, dakako, neznatne u odnosu na one konja).

Bilo kako mu drago, uza svu različitost metoda i tehnika u ovisnosti o

etničkim zajednicama, pokrajinama i mentalitetima, ta skupina *Vladajućih*, koja će se zadugo ponašati u stilu “ljudi na konjima”, stavlja ruralnu civilizaciju Zapada pred svršen čin: seljaci, ili glavnina njih, javljaju se ubuduće u tekstovima i arheološkim iskopinama kao skupina *Potčinjenih*. Oni će, uglavnom, ostati potčinjeni tijekom najmanje petnaestak ili dvadesetak stoljeća, do vremena francuske Revolucije, a kadšto i duže. Marc Bloch oštroumno primjećuje kako već u prvom stoljeću prije Krista, Cezar zatječe u Galiji masu ruralnog pučanstva, koje je ovisničkim i dužničkim vezama podvrgnuto skupini sastavljenoj od *equites* (tj. vitezova) i gospodara zemljišta. Raniji tekstovi grčkih geografa, kao i arheološka otkrića, među kojima je riznica Dame de Vixa samo najpoznatiji primjer, potvrđuju da je stanje kakvo je opisao Cezar još mnogo drevnije. Kasnije će modaliteti potčinjavanja uvelike varirati, i medijevisti najranijeg ili najljepšeg Srednjeg vijeka s pravom će isticati - kako to primjerice čini Guy Fourquin - nesumnjivu originalnost svake pojedine situacije seljačke alijenacije, u odnosu na prethodnu ili potonju formu izrabljivanja. Brkati *Vladajućí*, koji manipulira svojim klijentima u keltsko ili predrimsko doba, očito se umnogome razlikuje od gospodara robovlasničke i galo-rimske *villae*; dotična *villa*, u provinciji kakva je Galija, znači, uostalom, tek uvezeni oblik kolonizacije, nadograđen izvana na autohtoni svijet; i ona se u svakom slučaju tiče samo manjeg dijela tamošnjeg ruralnog pučanstva... Kad je u pitanju *kolonat*, veoma drevan, ali koji se u punom osvjetljenju tekstova javlja tek počevši od 4. stoljeća naše ere, on već podrazumijeva u dobroj mjeri realiziran oblik feudalizma: kolon, ili drugim riječima seljak, zapravo je vezan za zemlju juridičkim i folklorno-mističkim vezama, koje ga čine gotovo ovisnim o njegovim plemenitim gospodarima: kolon je, vele tekstovi, “kao neki od zemlje”. Napokon, u potonjim će stoljećima iskrsnuti drugi oblici zemljoposjedničke vlasti: ranosrednjovjekovni feudalizam s kmetstvom i tlakom; feudalizam klasičnog srednjeg vijeka, manje represivan od onoga koji mu je prethodio... Usprkos važnim razlikama koje između njih postoje, ta dva tipa vlasteotske moći uspostavljaju tročlani suodnos između Seljaka (S), Zemlje (Z), i Feudalca (F): S je manje ili više vezan za Z; S je potčinjen F-u, kojem duguje poštovanje, davanja i/ili tlaku; F posjeduje prava neokrnjenog ili naprosto vrhovnog vlasništva nad Z, a kadšto i nad S. Zaključimo, dakle, priklanjajući se stanovitome tisućljetnom ili višetisućljetnom “dugom trajanju”: u sjajnom poglavlju što ga je napisao 1942. za *Cambridge Agrarian History*, i koje na neki način tvori njegovu intelektualnu oporuku, Marc Bloch je inzistirao na neosporenu kontinuitetu koji, posredstvom kronološki neprekinuta lanca ustanova, povezuje na kraju krajeva lokalne poglavice kosmate Galije s feudalcima srednjovjekovlja. I jedni i drugi bijahu opskrbljeni pravima zapovijedanja i oporezivanja, kao i tajanstvenim sposobnostima rasne plodnosti, koja će zadugo obmanjivati dobri puk sa šumskih čistina. I tako, ukoliko želimo problem razmatrati s gledišta slabijih, s gledišta uzastopnih naraštaja seljaka, biti klijent jednom, rob ili kolon drugom, kmet trećem i obični obveznik-ovisnik o četvrtom varijetetu gospodara zemlje, sve je to uijek značilo, u vrlo promjenjivim okolnostima, upornu činjenicu: biti *Potčinjeni*. U kronološkom sažimanju koje nam nameće ovaj članak o ruralnoj civilizaciji napisan za *Encyclopaediu Universalis*, upravo je to prva stvar koju valja istaknuti na početku.

Vol i starinski plug

Ipak, povijest ruralnih civilizacija ne sastoji se nipošto jedino od dijalektike Gospodara na konju i Kmeta pješaka. Okvirni pogled na vremensku stratigrafiju našeg predmeta smjesta razlučuje još jednu važnu inovaciju: to je *nepoduprti plug*, orački stroj, uz koji stoji vol za vuču, bez kojeg je oračka tehnika nezamisliva. Stigli sa Srednjeg Istoka, taj plug i vol za oranje, skrasili su se u Galiji

(poslije lokalnih početaka koji su magloviti i nešto raniji) tijekom posljednjeg tisućljeća prije Krista. Simetričan alat, nepoduprti plug se razlikuje od asimetričnih plugova s odgrnjačom (râzom), koji će ga zamijeniti u tijeku dolazećih tisućljeća. Unatoč skromnosti svojih mogućnosti, nepoduprti plug stvara poljodjelske viškove, koji osiguravaju uzdržavanje klase poglavica; on također pospješuje demografski rast time što povećava broj ljudi koje može prehraniti jedan sat čovjekova rada (sat oranja u ovom slučaju).

Prinove koje se bilježe, grubo uzevši, od početka naše ere, manje su senzacionalne od onih koje su joj prethodile. One ipak primjetljivo postoje u našoj povijesnoj stratigrafiji. Prijedimo na galo-rimski doprinos. On se definira kao pothvat kolonizacije, izveden izvana i dograđen na urođeničku stvarnost. Taj je pothvat često djelo lokalnih, ali romaniziranih aristokrata. Za sobom ostavlja dommljivo mnoštvo *villa*, kojih je stanovit broj preživio bilo u obliku velikih dominija ("ladanja", zemljoposjeda), bilo transformiran u sela. U krajevima u koje je najdublje prodro (jug Francuske), taj se doprinos materijalizirao na terenu kao trajno parceliranje zemljišta: geometrijski duh zemljomjeraca prvih stoljeća proizveo je u stvari veliku šahovnicu *centuracija*, od kojih se neke još i danas razabiru u Languedocu u rasporedu njiva i putova. Drugo trajno postignuće: galo-rimsku epohu karakterizira vrlo jak demografski rast, kao i koncentracija pučanstva na zaravnjenim površinama, tim velikim proizvođačima žitarica. Ta zemljoradnja smjesta je proizvela vrlo produktivno oruđe, ali koje rasipa mnogo žitarica, i koje neće nadživjeti Rimsko carstvo: mislim na poznatu galsku vršalicu (žetalicu).

Prava, velika poljodjelska revolucija ocrta se kasnije: između 5. i 12. stoljeća. Tvorila je niz inovacija i improvizacija, kao i proces difuzije. Tehničke "dosjetke" koje karakteriziraju sve te promjene potječu, s jedne strane, iz Azije, iz Kine i Indije; s druge, ni manje ni više nego iz središnje Europe. Tako, naprimjer, kada je riječ o novom srednjovjekovnom plugu s kotačima, raonikom i odgrnjačom, čini se da se osnovni element (odgrnjača koja prevrće zemlju) najprije pojavio u germanskom svijetu, a da kotači i raonik dolaze upravo iz cisalpske Galije i klasične Italije. "Trojno vjenčanje" (kotači-raonik-odgrnjača) nastupilo je već u drugoj polovici našeg prvog tisućljeća. Što se tiče konjske opreme, stremen, potkova, i zaprežna orma stigli su iz Kine, istočne Europe, ili naprosto iz porajnske Galije; i oni su na Zapadu, počevši od 8.-9. stoljeća naše ere, dali novu sintezu konjaničkog umijeća: otud će proizaći, između ostalog, viteštvo u svom srednjovjekovnom modalitetu, kao i moćni plug s konjskom vučom sjevernih poljodjelaca 13. stoljeća (R. Fossier). Što se tiče vodeničnog mlina, stvorenog na Istoku, ali koji dolazi na Zapad već u rimsko doba, on je već uvelike rasprostranjen na velikim karolinškim posjedima. Nastavit će se množiti dugo iza tisućite godine, pomognut vjetrenjačom, tom novom figurom gotičkog doba: ti revolucionarni postupci proizvodnje brašna razbijaju usko grlo u nizu procesa koji vode od klijanja žita do proizvodnje kruha: prije tih mlinova, u stvari, zrnje se drobilo udarcima malja u avanu, kojima su vrlo sporo rukovale kućanice ili robovi. Mlin, dakle, podrazumijeva povećanu mogućnost proizvodnje pšenice i raži jer mljevenje zrnja u velikim količinama postaje lakše i brže.

Usvajanje i široka upotreba tih novina (plug, mlin, konjska orma) bili bi nemogući da nisu bili, poslije tisućite godine, potkrijepljeni jakom strujom ljudske i gospodarske plodnosti, demografskim rastom, difuzijom novca i zlata, pošto je sve bilo olakšano dislokacijom starog izrabljivačkog posjeda, koji se obrađivalo kroz tlaku i koji je cvao u doba Karolinga. Neka vrsta spontane agrarne reforme, skupa s velikim krčenjima šuma u 11. i 12. stoljeću, omogućila je seljacima da se množe i usvajaju nove metode: ubuduće, na sjeveru pariškog bazena, u 12.-13. stoljeću, obrađivači zemlje dopuštaju si luksuz da pregu svoje konje (potkovane na moderan način), s ormom *new look*, u plug novog stila. Ipak,

ne treba preuveličavati opseg te “agrarne revolucije” ranog i nadalje lijevog srednjeg vijeka (to jest 9. i 12. stoljeća): babica remodeliranih poljoprivrednih struktura, koje će zadugo obilježiti naše krajolike, ona se ipak ne može uspoređivati s istinskom “zelenom revolucijom” koju u isto doba (9.-12. stoljeće) izvide kineski agronomi; oni donose iz Indokine rižu preranog sazrijevanja; selekcioniraju je nekom vrstom empirijske genetike. Šire je pomoću brošura i vladarske propagande sve do najudaljenijih zakutaka kraja Nebeskog Carstva. Možemo li zamisliti Huguesa Capeta kako postupa na sličan način?

Stratigrafija ruralne civilizacije ne svodi se ipak na laki ljetopis velikih izuma. Ona također obvezuje da se razmotri slijed demografskih valova, koji malo-pomalo stvaraju masovno pučanstvo: ono je predodređeno da traje, da se utiskuje u gusto naseljena sela zapadne Europe sve do apogeja brojnosti ruralnog ljudstva, zabilježenog u 18. i 19. stoljeću.

To stvaranje se zbilo kroz niz “velikih skokova naprijed”. U tom pogledu, mislimo ponajprije na masovna krčenja šuma u 11. stoljeću. Pojednostavnjujuća slika. Vidjeli smo da je već u rimskoj Galiji carsko doba rezultiralo značajnom ekspanzijom broja ljudi i ratara na žitorodnim površinama. Manje je poznata, i ništa manje spektakularna, demografska eksplozija u merovinško doba. U doba besposlenih kraljeva (čija je dokonost možda bila jamcem neuplitanja i, dakle, neškodljivosti!), tisuće sela, imanja, rudina i zaselaka utemeljeno je na sadašnjoj teritoriji sjeverne Francuske i zapadne Njemačke. Od tada naša sela, barem djelomice, poprimaju konfiguraciju krčevina još uvijek opkoljenih šumom. Sljedeće doba (karolinško) uspjeh će ipak da za neko vrijeme obuzda tu jaku plimu seljačkog ljudstva. Jesu li suvremenici Karla Velikog, malthusijanci prije pojave samog pojma, u svojim selima pribjegavali infanticidu kćeri ne bi li ograničili prekomjerni porast broja plodnih utroba? Takva je hipoteza posve prihvatljiva, ako je suditi prema neravnovjesju spolnog omjera (engl. *sex ratio*) i deficitu žena (naročito u najsiromašnijim slojevima), odraženim u dokumentima 9. stoljeća. Tisućita godina i stoljeća koja slijede bit će svjedoci novog demografskog rasta u gradovima i selima, koji je dobro poznat. Tako su stvorene (u okvirima približnim današnjim granicama) Francuska sa svojih 17-20 milijuna stanovnika i sjeverozapadna Europa (Francuska, Njemačka, Engleska) sa 40 milijuna žitelja, prema izvorima s početka 14. stoljeća u oba slučaja. Ti milijuni ljudi (barem u 85% slučajeva) bili su seljaci.

Ali, ruralna je civilizacija mnogo više i nešto prilično različito od puke demografske činjenice nadređene obrađenoj zemlji. Ona se također, i prije svega, svodi na toliko familijarnu (barem na Zapadnjake) sliku *sela*, u čijem su središtu *crkva* i *groblje*. Ta slika - koja, dakako, nije nipošto vječna! - zapravo je relativno skorašnja: tek u zadnjoj trećini ili zadnjoj četvrtini našeg prvog tisućljeća ljudi su počeli sabirati tijela svojih mrtvih na prostoru oko crkve. Odlučni znak prvotne kristijanizacije sela, koja je napokon temeljito provedena. Što se tiče seljačke ili seoske zajednice, ona je morala, pod ovim ili onim oblikom, postojati veoma dugo, vjerojatno od pretpovijesti. Ali svoj klasični oblik ona je poprimila tek kada se, počevši od 12. i 13. stoljeća, definirala: prema feudalcu ponajprije, a često usuprot njemu. Nešto kasnije, prema monarhijskoj Državi, i često u kooperaciji s njom. Seljačka zajednica, koja je uostalom u mnogo slučajeva (ali ne uvijek!) identična crkvenoj župi, pružila je kraljevima prikladan okvir za njihove fiskalne i lokalne uplitate: oni su joj nametnuli dadžbine što su ih, naročito počevši od 14. stoljeća, uobičajili ubirati. Ta funkcija fiskalnog spremišta pribavila je seljačkoj zajednici mnogo briga i nevolja, ali također i jedan novi bljesak. Ubuduće, ona je, više nego feudalno plemstvo, kraljev pravovaljani sugovornik. I to utoliko prije što je distribucija moći, u okviru klasičnog sela, unatoč žaljenja vrijednom muškom šovinizmu, demokratičnija nego danas. Ni govora o tome da bi se monopol u odlučivanju povjerio suženom municipalnom vijeću. Vlast nad zajednicom pripada (sve do

francuske revolucije) skupštini svih glava obitelji, kojima se tu i tamo pridružuje poneka udovica koja, zahvaljujući svojoj osobnoj nevolji, biva opskrbljena onim funkcijama u lokalnoj politici koje su inače pratile njena pokojnog muža.

*

Počevši od 14. stoljeća pa sve do početka 18., a zatim iznova tijekom razdoblja 1720-1860 (odnosno 1720-1913. u slučaju Francuske), moguće je promatrati ruralnu civilizaciju takoreći *in vitro*, ne usuđujemo se reći “na ugaru”... Istina, i dalje je uznemiravaju negativne i divovske fluktuacije (mislim ponajprije na razdoblje 1340-1450 na Zapadu, te također razdoblje 1630-1660. u Njemačkoj, pa čak i u Francuskoj). Ali između 1300. i 1700. čini se da je vrijeme vrlo velikih napredaka prošlo. Krčitelji šuma su oko 1300. dosegli neku vrstu granice, koju će svakako kasnije prekoračiti, ali tek neznatno, i to ne prije 18. i 19. stoljeća. Zeleni krug postojećih šuma ubuduće više neće znatnije uzmicati u korist velikih čistina. Ruralna su se pučanstva, pak, stabilizirala. Istina, ona i dalje fluktuiraju. No, sve do 1720-1730, neće značajnije prijeći razinu koju su po prvi put dosegla oko 1300-1310. Takva, ukočena, blokirana, stabilizirana na svom “sljemenu”, ruralna civilizacija u svom klasičnom dobu, prije nego što je industrijsko i postindustrijsko društvo postupno dezintegrira, prikladno se nadaje strukturalnom razmatranju i funkcionalnom opisu.

Ruralna civilizacija, recimo u 17. stoljeću (ali to stoljeće pokazuje mnoga obilježja koja nalazimo i potkraj srednjeg vijeka, kao i još uvijek u 18. stoljeću...), znači ponajprije demografiju. Ona je to mnogo prije nego umjetnost u drvu ili stanovit stil odijevanja ili pučka književnost, ili bilo koji drugi folklorni specijalitet, na koji otprve pomišljamo pri izgovaranju riječi “ruralna civilizacija”.

To je demografija ravnovjesja; ili, u najmanju ruku, ona teži prema stanovitom ravnovjesju. (Ta primjedba, valja reći, vrijedi ponajprije za Zapad; u Kini, naprotiv, seljačka su društva, kako se čini, obdarena sposobnostima ekspanzije napućavanja od kojih nas hvata vrtoglavica. Ali je istina da u “Carstvu Sredine” nemamo - i s razlogom! - župne registarske knjige koje bi omogućile da se kineski slučaj izmjeri...).

Kada je riječ o staničnim strukturama ruralnog pučanstva, moramo se osvrnuti na probleme obitelji ili “domaće skupine” [*groupe domestique*] (R. Mendras). Po uobičajenom pravilu, u sjevernim dijelovima seljačkog svijeta zapadne Europe, rustična je porodica *nuklearna*: drugim riječima, u osnovi je usredotočena na bračni par sitnih zemljoposjednika ili poljodjelskih nadničara. Taj par uzdržava prosječno dvoje preživjele djece; kadšto, ako smrtnost dotičnog razdoblja nije previsoka, ili siromaštvo domaćinstva preizrazito, taj par može uza se imati, ovisno o slučaju, jednog pretka, ili pak jednu sluškinju ili slugu; kod krupnih zemljoposjednika, koji u svakom slučaju tvore tek neznatnu manjinu među glavama obitelji, nalazimo, razumije se, više kućnih sluga koji ulaze u sastav “ognjišta”. Kako god stvari stajale s uvijek mogućim priključcima i varijacijama, nuklearnu porodicu, kao prevladavajući model, počevši od 13. stoljeća (R. Fossier), susrećemo u sjevernoj polovici Francuske, kao i u Engleskoj, Nizozemskoj, te, jednom riječju, u prostranim pojasevima najrazvijenijeg seljaštva (ili najmanje nerazvijenog, s obzirom na današnje kriterije). U južnoj polovici Francuske, i općenito u mediteranskim zemljama, nuklearna porodica svakako čuva brojčanu i većinsku prevlast u ukupnom broju domaćinstava. Ali ona tu gubi gotovo apsolutni monopol što ga nalazimo nešto sjevernije... Na Jugu, ona supostoji s različitim oblicima proširenih porodica: ove potonje mogu, u kriznim razdobljima 14.-15. stoljeća, pa ponekad čak i u kasnijim stoljećima (17. i 18.), u danim okolnostima, obuhvaćati značajne manjine ukupnog ruralnog pučanstva (do 30% ili 40%). Proširena porodica, koja

postoji u više tipova, združuje na istom ognjištu gore spomenuti par roditelja, njihovu djecu te povrh toga:

a) par predaka, ili polovicu tog para, djeda ili baku, ovisno o slučaju (to je vertikalno proširena obitelj);

b) ili jednog (ili više) brata, sestru, sestrića, neoženjena ili oženjena; u potonjem slučaju, uza nj je i njegova supruga te, eventualno, djeca (to je horizontalno proširena obitelj).

Kombinacija slučaja a) i b) u okviru iste proširene porodice krajnje je rijetka. Kronološka sukcesija a) i b) je, naprotiv, uvelike zamisliva.

Kako stoji stvar s *leadership*-om u proširenoj porodici? Na francuskom Jugu, gdje je problem dobro poznat zahvaljujući radovima Jeana Hilairea, velikom porodicom ravna *pater familias*. U Zemlji Baska, ova čak pokazuje vrlo primjetljive matrijarhalne prežitke; nasuprot tome, na sjeveru Središnjeg Masiva (Auvergne, pokrajina Thiers, Nivernais), proširene porodice, koje nalazimo još u 18. stoljeću, organizirane su prema stilu koji nije ni patrijarhalan, ni paternalistički, nego vrlo sličan južnoslavenskoj *zadruzi*. Taj "stil" podrazumijeva:

1) međuobiteljsku suradnju tri, četiri ili pet oženjenih parova, vezanih međusobno bratskim ili polubratskim vezama;

2) izbor jednog *gospodara* [*maître*] i *gospodarice* [*maîtresse*], koji nisu bračno vezani, i koji odgovaraju *domaćinu* i *domaćinji* južnoslavenske zadruge;

3) zajedništvo dobara, autarhija, pa čak i "unutarzadružna" endogamija, ako smijemo koristiti taj zgodan zalihosni pojam.

Posljednje proširene porodice Auvergne i Nivernaisa, građene po tom modelu, pribavile su Restifu de la Bretonneu prve modele za konstrukciju njegova utopijskog i srodničkog socijalizma.

Pojam porodice, nadalje, podrazumijeva običaje baštinjenja i cirkulaciju dobara prema pravilima o nasljeđivanju. Tim specifičnim problemima blistavo se pozabavio Jean Yver u knjizi naslovljenoj *Običajna geografija Francuske* (*Géographie coutumière de la France*) te u još dva članka.

Yverova knjiga daje, po pokrajinama ili skupinama pokrajina, pregled običaja nasljeđivanja u Francuskoj pod vrlo davnim vladavinama i u pograničnim krajevima ili pučanstvima. Dvije riječi o tome, dakle. Najprije, glede francuskog Sjevera: tu, među pučanstvima koja imaju čvrste etničke tradicije (Normandija, Flandrija), vlada egalitarna raspodjela dobara: porodično se dobro razdjeljuje svakom djetetu (ili, u nedostatku djece, svim nasljednicima koji imaju pravo na taj naslov prema svom položaju u rodu), onda kada, uslijed smrti, baština nekog oca porodice ili kakve druge osobe postaje raspoloživom. Takav običaj potiče usitnjavanje. U tom smislu, on je u isti mah arhaičan (jer je vezan uz narodnost, flamansku ili normansku) i moderan (jer je egalitaran). Na Jugu naprotiv, prije svega slijedom rimskog prava, neštedimice vlada vrhovna moć *pater-a familias*: kako bi sačuvao jedinstvo svog posjeda, on je vlastan dati nepodijeljenu zemlju jednom od sinova, ne nužno najstarijem. I još dublje, na Jugu, kao i u prostranim područjima Sjevera, nalazimo kao vrlo raširenu (počevši od Preporoda običaja) slijedeću ideju: da porodična zemlja ili zemlja koja pripada kući ne smije biti dijeljena; ta zemlja mora biti prosljeđena od jednog bračnog para koji živi u dotičnoj kući narednom paru. Držalo se, dakle, da se baština predaje s oca na sina, ili, u nedostatku sina, od tasta zetu. Pritom su isključena sva ostala oženjena djeca, koja primaju samo miraz prigodom vjenčanja.

Drugim riječima, postojala su u biti dva sustava: jedan je značio nasljedničko usitnjavanje, provođeno u ovisnosti o strukturi rodoslovnog stabla; drugi, u kojem je baština bila pretežno nedjeljiva, temeljio se na nasljeđivanju starih domaćinstava od strane mladih domaćinstava. Jedan je sustav (normandijski ili flamanski) privilegirao *krvno srodstvo*. Drugi *bračne veze*.

No, na kraju svega, u 16. stoljeću, demografski rast je najjači. Iako

“etnografske” distinkcije, koje smo upravo opisali, nisu bile posve izbrisane, postoji opća težnja prema nasljedničkoj razdiobi i usitnjavanju, posebice u pariškoj regiji, pa čak i na Jugu. Na dugi rok, takva je težnja protivna stabilnosti rustičkog svijeta.

*

Ekonomske strukture ruralne civilizacije temelje se na supostojanju ekonomije preživljavanja, koju utjeloljuju seljakove male parcele, i ekonomije viškova (ili u najmanju ruku *prehrambenog* viška..., jer kad je u pitanju *novčani* višak, spomenute male parcele i same priskrbuju neki njegov dio); ova potonja kategorija (“višak”) temelji se na srednjim ili velikim posjedima, koji općenito pripadaju plemstvu, kleru, ili gradskom građanskom staležu: i jedni i drugi iskorišćuju svoje prostrane posjede sami, ali najčešće pomoću zakupnika ili napoličara.

Dakako, ta shema pati od brojnih izuzetaka, koji je nadopunjuju i nijansiraju, ne potirući je ipak sasvim. Desetine i ostala davanja preuzimaju urod s malih posjeda i omogućuju da ga potroše žitelji gradova; male parcele vinogradara i vrtlara, s druge strane, nisu ni izdaleka toliko namijenjene seljačkoj samopotrošnji koliko gradskim tržištima. I, pošto je sada riječ o proizvodnji velikih zemljoposjeda, nije uvijek njen ratarski dio taj koji najviše putuje prema tržnicama obližnjeg grada. Dosta često, žito velikih pojede (barem u zaostalim krajevima) gospodarevo kućanstvo; ili ga kupuju, koliko-toliko, nadničari iz obližnjeg sela, čiji sićušni “posjedi” ne dostaju za izdržavanje cijele obitelji; ili ga na licu mjesta potroše - štakori ili žišci u hambarima. U stvari, u perifernim regijama (primjerice Cotentinu), veliki posjedi ne prodaju toliko žito koliko stoku: na svoje četiri noge, junad, telad i svinje lakše se prebacuju u gradove nego, po lošim putovima, kola krcata žitom.

U terminima *Vremena* i *Trenda*, poljodjelsku ekonomiju ruralne civilizacije može se isto tako motriti s gledišta njenih mehanizama ravnoteže: fenomeni retroakcije ili *feedback*-a zapravo omogućuju da se, u slučaju iznenadnih ili trenutačnih poremećaja sustava, ovaj vrati u stabilno stanje prema kojem teži zbog same naravi svojih struktura. Vrlo zamašni povijesni primjeri, koji se rasprostiru preko više stoljeća, pokazuju kako se ruralna civilizacija značajno otklanja od tog “stanja ranovjesja”, da bi se potom postupno u nj vratila.

Uzmimo primjer niza susljednih katastrofa, uzastopnih epidemija, Stogodišnjeg rata, gladi koje dolaze jedna za drugom ili nastupaju skupa - i koje, uvećavajući se uzajamno do dimenzija Hirošime, razaraju, naročito od 1348. dalje, učenu arhitekturu ruralne ekonomije i demografije, kakve su se oblikovale na Zapadu počevši od 13. stoljeća i doba gotike. Pretežno seljačka, “francuska” populacija, uzeta u današnjim granicama, prelazila je vjerojatno 17 milijuna žitelja oko 1320-1330. Oko 1440. ona pada na manje od 10 milijuna duša, možda i mnogo manje od te brojke... Odjednom se u ruralnoj ekonomiji javljaju mehanizmi koji, oko 1460-1480, taj pad postupno kompenziraju: u svijetu koji je ubudeći prazan, male parcele nekoliko preživjelih seljaka narastaju: one se ustvari ponašaju kao fagociti, proždirući, kroz igru nasljedstava koncentriranih na jednog jedinog nasljednika, sitne posjede onih koji su nestali. Na tim posjedima koji su postali prostraniji, poljodjelci žive bolje, i nesreća jednih pridonosi sreći drugih. Općenitije, na zemljištima sela koja su uslijed depopulacije sasvim napuštena, oko 1450. izrasta nova šuma; ili pak žitarice zamjenjuju pašnjaci. Seljaci, dakle, imaju divljači, drva za ogrjev i za gradnje, travnatih površina na kojima mogu napasati stoku... S druge strane, također oko 1450, nedostaje radne snage i ima mnogo zemlje koju valja krčiti: marginalna produktivnost rada (produktivnost posljednjeg uposlenog radnika) stoga je vrlo visoka, i ratarske su plaće znatne. Pojam ruralne zarade, uzgred, nije nužno vezan za cirkulaciju novca. On može posve dobro značiti, u toj ekonomiji koja

je često i dalje “naturalna”, i naknadu u naturi ili dijelu žetve što ga primaju ratarski slugi i sezonski radnici. Istodobno s visokom plaćevnom konjunkturu koja nastaje poslije 1460, izgleda da je kod malobrojnih poljodjelaca potražnja za zemljom slaba: otud je zemljišna renta koju feudanci i veleposjednici mogu zahtijevati bijedna. Povoljan stjecaj okolnosti za seljake: kako ih zemljoposjednici ne gule niti deru, u stanju su priuštiti si vrlo pristojan životni standard. Nažalost, ta ugodna situacija, koja svoj vrhunac doživljava oko 1480, ima neugodnu i logičnu težnju da se obrne: zapravo, tko nabroji dobru plaću, dobar prihod za obrađivača zemlje, velik posjed, velik obrok kruha, mesa, drva i divljači, taj je samim tim rekao da je kvaliteta života po definiciji sasvim povoljna; a to, u smislu vjerojatnosti, podrazumijeva nisku smrtnost, visok natalitet (u poretku tradicionalnog tipa), i, na kraju krajeva, demografski rast. Odmah se aktiviraju mehanizmi suprotni onima koje smo upravo opisali. To je feedback! U 16. stoljeću, u mjeri u kojoj iznova raste ruralna populacija, individualni se posjedi smanjuju kao šagrenska koža, da bi na koncu dovele do “ratarstva u mrvicama”. Realne zarade padaju i osiromašivanje seoskih radnika se učvršćuje, podjednako u pogledu naknada u naturi i plaća u novcu. Istodobno, u mjeri u kojoj raste demografska plima, potražnja za zemljom je sve veća. *Vlasnički stalež* zemljoposjednika (zemljoposjedničko plemstvo, kler koji ubire desetinu, Država koja oporezuje seljake) u mogućnosti je da povećava svoja potraživanja, jer seljaci, pošto su postali pretjerano brojni, više nemaju izbora. Dok ga s jedne strane dezintegriraju demografijom prouzročena komadanja, a s druge žele progutati gomilatelji zemlje, dok ga vlasnici zemlje satiru različitim i sve većim nametima, malo seljačko imanje u razdoblju 1550-1660. ne zna više kamo bi se okrenulo. Razina življenja mase obrađivača zemlje opada, siromaština postaje sveopća; uspostavlja se kontekst gladi, epidemija, i također odgode ženidbe - kako bi se ograničile štete zbog siromaštva. Smrtnost raste, natalitet pada, demografski uspon je napokon obuzdan, potkraj 16. i u 17. stoljeću, i to mehanizmima *feedbacka* koje smo upravo opisali. Kroz patnju i asketizam, ruralna se civilizacija dakle pokazuje sposobnom postići “nulti demografski rast”, o kojem (teško ostvarivom) danas sanjaju demografi čitavog svijeta, nostalgičari za ravnovjesjem. Uz cijenu kušnji i teških lišavanja, ta civilizacija pokazuje da u sebi samoj nosi energiju neophodnu za svoju autostabilizaciju.

U posve drugom redu ideja, ruralna se civilizacija nalazi pred problemima vlasti, politike, osporavanja i pobune. Ona posjeduje vlastite stanice socijalnosti (zajednica žitelja), pa čak i stanice vojne socijalnosti (skupina neoženjenih mladih ljudi u selu, organizirana u folklorno udruženje, koja može u slučaju potrebe ustrojiti pješništvo neke rustikalne vojske). No, glavna središta odlučivanja i ubiranja dadžbina (Država, Crkva, grad, feudanci) manje ili više izmiču seljačkom nadzoru. Otud trenje i sukobi; otud pojava - veoma učestala u tradicionalnom društvu - bunâ i seljačkih ratova: može ih se uspoređivati sa štrajkovima i radničkim pobunama u industrijskom društvu. Agrarni nemiri ne streme nipošto k preuzimanju integralne vlasti: takav utopijski san goji tek šačica milenarista, mnogo manje utjecajnih u ruralnoj sredini nego u gradskom društvu. Seljačke bune, prozaične, streme nadasve tome da povrate u korist sela dio moći koju za se pridržava okolno društvo; one, dakle, streme smanjivanju, odnosno ukidanju stanovitih potraživanja koje ovo potonje nameće.

Ruralna je pobuna rijetko kad samo stvar najsiromašnijih među žiteljima župâ ili zajednicâ. Pa ipak, u svakako specifičnom slučaju ruralne civilizacije u koju je već prodro kapitalizam, nailazimo na jasno izražene staleške borbe između bogatih seljaka i siromašnih radnika: osamljeni primjer *rata za brašno* u pariškim selima 1775. godine tipičan je u tom pogledu. No, u svojoj biti, seljačke bune, onda kada su značajne, uvode u igru tvrdu, relativno (sve je relativno) zadovoljnu jezgru seoske zajednice: drugim riječima težake, sitne i

srednje obrađivače zemlje; kadšto i one krupne, ako ih ima. U vezi s tim problemom, frapantna je statistika koju je nekoć objavio Pirenne o seljačkim ratovima u Flandriji na početku 14. stoljeća: većina ustanika koji su u to vrijeme bili uhvaćeni s oružjem u ruci bili su mali a često i srednji, odnosno krupni posjednici-težaci; posjedovali su jedan ili više, čak mnogo više, hektara zemlje. Eric Wolf, koji je proučavao "seljačke ratove u 20. stoljeću" u Kini, Rusiji, Vijetnamu, Alžiru i na Kubi, došao je do analognih zaključaka.

Najpoznatiji, ali ne nužno i najčešći, tip rustikalnih ustanaka u tradicionalnoj ruralnoj civilizaciji su *protufeudalne* bune; u 11. stoljeću, naprimjer, normandijski *seljačine*, "po dvadesetorica, po pedesetorica, po stotinu njih", oblikuju moćnu urotu protiv plemićkog i feudalnog staleža: on ih izrabljuje, kažu oni, putem dadžbina i suviše teške tlake; otima im općinske posjede, šume, rijeke i pustopoljine, kako bi od njih napravio svoja dominije i livade. Zlo su se zbog toga proveli normandijski seoski pobunjenici: bili su poklani. Što se tiče žakerije¹ iz 1358, u okolici Pariza, izgleda da nju predvode zadovoljni težaci; i ona vrši pokolj nad plemstvom... Njemački seljaci, grupirani 1525. oko svojih zajednica ili *Gemeinde*, vode bitku na više fronti; oni se istodobno okreću protiv feudalne vlasti koja ih tlači i protiv Crkve, koja ih optužuje da su iznevjerili Evandelje (nalazimo se u razdoblju Reformacije); slično je u Francuskoj (u pariškom bazenu i u Languedocu), gdje ruralni dužnici 1560. štrajkuju protiv desetine koju duguju kleru. 1789, u situaciji koja se nesumnjivo uvelike razlikuje od onih koje smo upravo evocirali, seljačke mase, ideološki reaktivirane zahvaljujući minikulturi koju podjeljuju župske škole, ponovo otkrivaju i njeguju svoje staro neprijateljstvo spram feudalaca i plemstva; ono se učinkovito združuje s frustracijama gradskih masa uperenim "protiv povlaštenih".

Ipak, protufeudalna borba nije ni izdaleka najtipičniji element seljačke pobune. Tijekom veoma dugog razdoblja, od 15. do 18. stoljeća, "francuski" seljaci (na primjer) upravljali su oštricu svoje skromne "borbene" aktivnosti - onda kad je ova postojala - protiv Države i njenih zastupnika, ovlaštenih da sabiru poreze; na koncu, posredno, ustremili su se protiv kraljevske armije, koju je vlast koristila za represiju pobunjenika. Takva je agresivnost vrlo logična: u pretežno seljačkom društvu, Država je jedan od ugaonih kamenova ili ponekad čak osnovni organ neseljačkog ili "natkriljućeg" dijela dotičnog društva. Ta se dihotomija (seljački/neseljački, vladajući/potčinjeni, natkriljujući/natkriljeni) može, dakle, preobraziti u protudržavnu borbu.

Neke vrlo značajne protufiskalne i protudržavne pobune nedavno su proučavali Mousnier, Porchnev, Foisil ili Bercé. U Normandiji, *Bosonogi* (seljaci iz *bocagea*² koji dižu ustanak 1639.) solidarni su s kuhačima soli, koji dobivaju sol isparavanjem morske vode u svojim kotlovima na obalama Mont Saint-Michela: potom je povoljno prodaju u selima; dočim Richelieu želi porazbijati kotlove kako bi prisilio Donjo-Normandijce da troše sol kupljenu po visokim cijenama od vladine gabele... Pobunom "Bosonogih" iz 1639, izniklom iz malih seoskih zajednica težaka iz *bocagea*, ravnaju župnici i kapelani, sitni feudalci i zaduženi plemići, propali advokati. Ona, dakle, ima *svoj* kler, *svoje* plemstvo, *svoj* treći stalež; i ona ustaje protiv oficijelnog društva i protiv elite (fiskalne...) vlasti, u ime nekog protu-društva u malom formatu, klorofilnog i osporavateljskog. "Bosonogi" zahtijevaju smanjivanje poreza, povratak zlatnog doba koje simboliziraju imena Henrika IV i Louisa XII, dvojice kraljeva čija je fiskalna pohlepa bila umjerena...; napokon traže autonomiju ili čak nezavisnost Normandije.

U Périgordu, "nove seljačine" iz 1637. predvodi La Mothe la Foret, sitni pu-

¹ Žakerija, franc. la Jacquerie, podrugljiv je naziv za seljake u središnjim pokrajinama današnje Francuske koji su 1358. digli prvu veliku seljačku bunu u srednjovjekovnoj Europi.

² Vrsta krajolika tipična za francuski Zapad (Normandiju, Vandeju), koja se sastoji od njiva obrubljenih zemljanim nasipima po kojima je zasadeno drveće.

kovnijski plemić-mistik. Oni žele debirokratizirano društvo: takvo u kojem će seoski predstavnici svoj skromni i neformalni fiskalni prinos izručivati osobno kralju, koji sjedi pod svojim hrastom: ta će se isplata obavljati izravno, *iz ruke u ruku*, bez posredničkih nameta u korist krvopija iz državne blagajne.

Na koncu treba spomenuti seljačke pobune protiv *grada*: ovaj biva optužen da izaziva rast cijena crnim tržištem; da pruža utočište ubiračima poreza i drugim globiteljima; da je jazbina velikih zemljoposjednika koji otkupljuju male parcele siromašnog puka; da je špilja razbojnika koji, dobro zaklonjeni iza gradskih zidina, izlaze s vremena na vrijeme kako bi pljačkali zaseoke lišene obrane.

Crknut ćete u svojim gradovima,
Prokleti trbonje,
Baš kao gusjenice,
S nogama uvis,

pjevaju Vandejci 1793. obraćajući se *Plavima* ili Republikancima, koji žive u gradovima. I dvije stotine godina ranije, prvi *seljačine* Limousin-Périgorda mogli su 1593. uputiti gotovo istu pjesmicu svojim neprijateljima i izrabljivačima nastanjenim u gradovima: protiv Périgueuxa i Bergeraca, koje su mrzili kao Sodomu i Gomoru. Uzevši stvar općenito, suočeno s mogućim neprijateljima na raznim stranama - feudalcima, Državom, gradom, visokim klerom - selo je uvelike kadro da se naizmjenice, ili čak istodobno, bori na svim bojištima: u takvim uvjetima, ono prakticira strategiju "na svim pravicima".

Leadership ruralnih pobunjenika postavlja probleme: selo je, zapravo, prečesto usredotočeno na vlastiti pupak, trijem župne crkve koja je za pripadnike zajednice središte njihova malog svemira. Kad ima posla s vanjskim svijetom, prosti puk teži tome da svoje vođe bira iz redova tih prirodnih posrednika prema stranim silama natkriljujućeg društva u koje spadaju mali uglednici, župnici, a kadšto, ukoliko nisu u izravnu sukobu sa seljacima, i lokalni feudarci.

Religija, kultura i folklor u ruralnoj civilizaciji

Kada je riječ o seljačkim društvima zapadne Europe, rustikalna religija jest uglavnom kršćanstvo, stanovito kršćanstvo interpretirano u skladu s modalitetima mjesnog folkloru. U načelu, u doba apogeja ruralne civilizacije (13-19. stoljeće), najočitiiji elementi poganstva bili su, već odavna, uklonjeni iz seljačke religioznosti: kult kamenja, stabala, biljaka i životinja kao takvih nestao je. Uklopljeno u drvena tijela, mjesečevo kamenje prometnulo se u crne djevice. Kršćanski su misionari sve do poodmaklih vremena (7. stoljeće...) spaljivali čudovišne idole i rušili stabla-bogove. Legije svetaca skrasile su se bez okolišanja na mjestu svetih izvora i gajeva. Oni su personalizirali, *humanizirali* staro folklorno poganstvo. Nisu ga zatrli: sveti Medardo daje kišu, sveta Barbara štiti od oluje; i stotine svetaca iscjelitelja, promišljeno smještenih uz čudotvorna vrela vode, bdiju nad odgovarajućim tjelesnim organima, od glave do pete, bolesnikâ koji dolaze da budu izliječeni. Svakako, Crkva može, naročito poslije Tridentinskog koncila (1545. i daljnjih godina), s vremena na vrijeme mlako podsjećati žitelje selâ da su sveci, pa čak i Djevice, samo posrednici kod Presvetog Trojstva. Ali za seljake koji slave i štiju svetog Josipa ili svetog Antuna ta kazuistika ne znači ništa: s njihove točke zrenja, svetac naprosto posjeduje osobne moći; nije mu potrebno da tek posredovanjem Svevišnjeg poluči ovu ili onu milost na Zemlji. U tom smislu, svetac ostaje malo rustikalno, i čak turističko (slučaj hodočašća), božanstvo: i dalje smo posve blizu poganstvu. Uostalom, bolje je ne ukrštati koplja s tom šepavom, ali efikasnom i uvjerljivom teologijom, koju su sela sklepalâ *ad usum rusticâ*: u doba Reformacije, hugenotski ministri u Francuskoj često su pokušavali evangelizirati selo i porušiti Djevičine kipove: valjalo im je,

više no jedanput, potražiti spas u bijegu pred pobježnjelim župljanima. Slično se i drugi pokušaj defolklorizacije ruralnog kršćanstva, kojeg su se od početka 18. stoljeća latili jansenistički župnici, pokazao katastrofalnim za Crkvu: u nastojanju da pročisti kult svetaca i neutralizira kult mrtvih (ovaj potonji bio je dugo naglašavan pokapanjem tjelesa ispod kamenog poda crkve), katolicizam je na kraju iskopao svoj vlastiti grob: odbio je od sebe brojno seljaštvo za koje je religija nepojmljiva bez folklor.

Folklor, međutim, uvelike prelazi područje kultova i svetišta. On se jednako konkretizira u životnosti *usmene kulture*: ovu, primjerice, utjelovljuje *narodna priča*, pohranjena u pamćenju specijaliziranih pripovjedača koji svoje priče znaju napamet. U kasnoj životnoj dobi, oni prenose ta kazivanja nekom nadarenom mladom čovjeku dobra pamćenja, koji će i sam, kad jednom ostari, predati zastavu nekom mladem. Tako se prenosi, dopirući s dna vjekova, ta pripovjedna i normativna mudrost koja kruži, preoblikuje se, razgrađuje i ponovo gradi bez prestanka, putujući od Gibraltara do Urala i natrag, pa čak dalje, širom euroazijskih prostranstava. Ruralna Francuska, s ovog gledišta, sve do 19. stoljeća, samo je jedna kulturna pokrajina između toliko drugih, u okrilju vrlo prostranog svijeta. Kod nas, narodna je priča doprla do tiskane općepoznatosti, pa čak i do velike književnosti, zahvaljujući Perraultovu djelu. U Rusiji, Vladimir Propp, koji je potanko proučio taj istodobno književni i seljački žanr, upitao se ne odražava li krajnje rigidna i kanonska struktura te priče neko vrlo davno vjerovanje u putovanje mrtvih i transmigraciju duša prema onostranom. Ne idući tako daleko, konstantirajmo da su prve dvije priče (br. 1 i 2, obje uzete iz ciklusa o Renardu) u golemoj sustavnoj klasifikaciji narodne priče u 19. i 20. stoljeću koju su sastavili Aarne i Thompson,³ u isti mah bile prve dvije priče koje su spontano došle na jezik onom seljačkom pripovjedaču za kojeg je Noël de Fail (oko 1540) u jednoj od svojih novela ustvrdio da je djelovao na samom kraju 15. stoljeća: dokaz, ako je uopće potreban, čudesne nepomičnosti ruralnog folkloru tijekom mnogih stoljeća: transformacije i neprekidna obnavljanja koji karakteriziraju nerodnu priču zapravo su vrlo često vječiti povratak sebi samoj, nalik na zmiju koja guta vlastiti rep. Da se u legendarnom fondu priča koje cirkuliraju u okrilju ruralne civilizacije nalazi i stanovita kvazi-religijska, ali ne kršćanska, koncepcija plodnosti-rodnosti [*fécondité-fertilité*], to je posve izvjesno: golema popularnost teme o Meluzini, biću s tijelom žene i repom zmije, znakovita je u tom pogledu: šiknuvši iz izvora, Meluzina je u isti mah dobra mati velikih seljačkih i plemićkih rodoslova, i čuvarica šume: ona zna kada treba, poslije svoje plodne svadbe s jednim od smrtnika, odobriti sječu stabala i krčenje; ona jamči rodost žetve i procvat kuća (u dvostrukom smislu riječi *kuća*: građevina i rod). Ona simbolizira kult reproduktivnih moći, u okrilju kojega se nerazmrsivo miješaju probici ratarstva i obitelji, kao i seksualne opsesije vezane za faličku majku. Nemojmo, ipak, otud zaključiti da je folklor ruralne civilizacije u potpunosti arhaičan, pa, dakle, i politički konzervativan; on u stvari sadrži nedvosmisleno subverzivne, pa čak i revolucionarne elemente. Samu Meluzinu u nekim pokrajinama seljaci kamenuju u njenu bunaru, jer je bila zla gospodarica; a seljačke su legende prilično govornjive onda kad treba ispričati povijest tog i tog omraženog vlastelina, koji je izrabljivao ili varao svoje zakupnike ili napoličare. Dotični se vlastelin kune da je uvijek bio pošten i ispravan spram svojih podložnika...: na licu mjesta ošine ga grom i on se pretvara u velikog crnog psa ili vuka; i odonda je osuđen da svom potomstvu služi kao predak-totem. Viđa ga se s vremena na vrijeme, u obličju zvijeri, za olujnih večeri, oko obiteljskog ognjišta.

Ovdje nam nedostaje prostora da bismo govorili o *materijalnoj civilizaciji* sela: ona je vrlo škrtta pri koncu srednjovjekovlja, pa i u doba klasicizma

³ Riječ je o djelu: Antti Aarne, *The Types of the Folk-Tale: A Classification and Bibliography*, preveo i dopunio Stith Thompson, *Folklore Fellows Communications* 74 (Helsinki, 1928).

(seljaci se, na primjer, odijevaju u iznošene i pokrpene halje kupljene od građana; njihovo se pokušstvo sastoji prije svega od nekoliko škrinja, pomno zaključanih protiv možebitnih lopova). Ali kasnije, u 18. i 19. stoljeću, ta će “materijalna kultura” procvasti u uvjetima ekonomskog i demografskog rasta ruralne civilizacije: počam od tada, normandijski će ormar utjelovljivati, u rustikalnoj sredini, kartezijsko poimanje reda; i regionalne nošnje, bretonska ženska kapa, posvjedočit će akulturaciju seoskih krojača, osjetljivih u isti mah na nekadašnju dvorsku i građansku modu, baš kao i na republikanske ideje što dolaze iz Pariza.

Folklorna kultura tiče se također razdiobe uloga i moći unutar same seljačke zajednice. Skupina mladih neoženjenih muškaraca luči se od one oženjenih muškaraca; one se kadšto sučeljuju u surovim partijama *soule*-a (igre loptom koja je predak, ili u najmanju ruku “ujak” našeg rugbyja). Ta segregacija mladih neženja potkrepljuje dvopolnu podjelu koju kadšto, na nepredvidljiv način, nalazimo čak i u službenoj stratifikaciji društvenih slojeva (P. Chéreau): distinkcija između aktivnih građana (birača) i pasivnih građana (nebirača), u doba Francuske revolucije, često odražava, barem u selima, činjeničnu diferencijaciju dobnih skupina, prije nego stvarno razdvajanje društvenih staleža. Držimo li na umu da postoje (na mnogo diskretniji način) i skupine udanih žena i djevojaka, seljačka se zajednica može zamišljati razdijeljenom poput grba na četiri polja pripadnosti, već prema spolu i dobi; (a na to se nadograđuju, komplicirajući *pattern*, socijalne razlike između bogatih i siromašnih, težaka i radnika, itd.). S druge strane, postoje ili su postojale, u nekim našim pokrajinama - baš kao u Polineziji! - “kuće za muškarce”: posebne sobe, klubovi, bistroi; one su izričito razvijale mušku društvenost na selu.

Druga folklorna činjenica, ruralno *vještinstvo*, postavlja nas pred malo drukčije probleme: njega su, od 16. stoljeća dalje, raspirile Reformacija i Proturaformacija: ove su, čisteći religiju od njenih najizrazitije magijskih aspekata, lišili Svećenika njegovih medijumskih uloga i pretvorile ga u malog funkcionara kulta. Kroz neoteološke grmljavine protiv grijeha i Sotone, Reformacija i Proturaformacija daju, dakle, Zlome sve značajnije uloge. Samim tim one pripisuju seoskoj vještici i vještstvu vrlo veliku važnost u 16. i 17. stoljeću. Obdarena zlokobnim moćima, u djelotvornost kojih je svojedobno malo tko sumnjao, vještica je kadra svoje protivnike, često visoko rangirane, ucjenjivati ili natjerati da pate. Ona stoga utjelovljuje odmazdu siromašnih protiv bogataša, kao i žene protiv falokratskog muškog šovinizma.

Čvrsta, stabilizirana, uravnotežena, ruralna je civilizacija, unatoč tome, otvorena prema promjeni. I to u većoj ili manjoj mjeri, ovisno o regijama. U Francuskoj, gdje dobre povijesno-statističke studije omogućuju jasan uvid, već u 18. stoljeću i *a fortiori* oko 1830, postoje dva tipa takvih zona (takva bi se dihotomija nesumnjivo našla, jače ili slabije naglašena, među drugim zapadnoeuropskim “nacijama”). U sjeveroistočnom dijelu negdašnjeg francuskog kraljevstva - tj. na sjeveroistoku od crte koju se često simplicistički krsti crtom Saint-Malo-Genève - žive ljudske zajednice koje su se na velikim muljevitim *openfields* dale manje ili više kontaminirati, već od kraja 17. stoljeća, alfabetizacijom poteklom iz župnih ili komunalnih škola: i jedne i druge pritom označavaju, grubo uzevši, konstantan napredak od Renesanse do Revolucije, i od Revolucije do doba Julesa Ferryja. Ta se poljodjelska pučanstva, izobraženija nego drugdje, već u 18. stoljeću bave raznolikijim zanimanjima i zanatima nego što je to slučaj s ruralnim pukom na Zapadu (siromašna Bretanja), u središnjem dijelu (siromašni Središnji masiv), ili na Jugu (siromašni Pireneji); različita pučanstva na Zapadu, na Jugu i u središnjem dijelu od pamtivjeka se bave poljoprivredom u smislu pukog preživljavanja (jedini je izuzetak pritom vinogradarstvo). Žitelji “muljevitog” Sjeveroistoka, pak, imaju više kolara, kovača, potkivača, radnika ili obrtnika koji obrađuju drvo, kožu i željezo, kao i školskih učitelja, nego njihovi zemljaci iz

zapadnih, središnjih ili južnih krajeva Francuske. Uhranjeniji od ostalih francuskih seljaka, “razvijeniji” seljaci koji obitavaju sjeverno od crte Saint-Malo/Genève nekoliko su centimetara višeg rasta od nacionalnog prosjeka: ta razlika u stasitosti, vrlo izražena, primjerice, u usporedbi s malim, rahitičnim i često bolešljivim ljudima koje nalazimo južno od spomenute crte, nikako se ili posve neznatno temelji na genetičkim uzrocima. Valja je tumačiti boljom ishranom (više mesa i žitarica); možda i izrazitijom školovanošću, koja na sjeveru donekle oslobađa seosku djecu odviše napornog fizičkog rada. Ljudi “velikog Sjeveroistoka”, uostalom, bolje su integrirani u nacionalni život. Vjernije plaćaju namete u novcu i namete u krvi. Od Ivane Arške do kapetana Coigneta, dragovoljnije polažu živote na ratištima za mitsku osobu kralja ili cara nego što to čine Okcitanzi; ovi potonji, ograđeni svojim dijalektom, nisu osobito nakloni toj Sjevernoj Francuskoj koja ih pretjerano ne voli, i kojoj oni s vremena na vrijeme uzvraćaju istom mjerom. S druge strane, počevši od 18. stoljeća, dobre ceste izgrađene seljačkom tlakom pod upravom monarhije ili lokalnih vlasti presijecaju razvijeni Sjeveroistok ruralne Francuske: one potiču trgovinu žitaricama; neutraliziraju krize u opskrbi; zahvaljujući njima, blistava poljodjelska ekonomija muljevitih ravnica kadra je razmahati svoje potencijale, vrlo superiorne onima hladnih zemljišta pod raži i kestenima, kojima se mora zadovoljiti Središnji masiv.

Uzroci poljoprivredne superiornosti francuskog Sjeveroistoka drevni su. Oni vrijede - osim za francuski Sjever - također i za Nizozemsku, Belgiju, njemački Zapad, engleski Jug, talijanski Sjever... Već od 12-13. stoljeća, ti sjeveroistočni francuski krajevi (da ostanemo pri tom primjeru) naširoko su usvojili novi plug, drljaču, trogodišnji plodored, zob, konjsku vuču. Prinosi žitarica u Pikardiji i pariškoj okolini dostižu 15 do 20 hektolitara po hektaru - i 8 do 10 zrna po svakom usijanom - već od konca srednjovjekovlja i tijekom cijelog modernog doba. Oni, dakle, otrpve dosežu, i to znatno ranije!, onu razinu visokih prinosa žita po hektaru koju će Engleska, sa svojom “poljoprivrednom revolucijom”, s mukom dosegnuti tek na kraju 17. ili u 18. stoljeću. Što se tiče Nizozemske, “zeleni revolucija” ondje je bila ostvarena već u 15. stoljeću. Zahvaljujući opuštenoj demografiji, većoj kupovnoj moći, znatnoj gradskoj potražnji za mesom i mlijekom, kao i mogućnosti supstitucije koju pruža žito uvezeno s Baltika, flamski seljaci u doba Memlinga i Brueghela - koji nisu čitali agronomске traktate - provode agrarnu revoluciju u svijetu činjenica umjesto da je zamišljaju u svojim glavama. Hrabro se laćaju proizvodnje hmelja, lana, konoplje, djeteline, heljde, kao i povremene obrade pašnjaka. U jednom mahu, ugar - koji će na francuskom tlu zadugo poništavati postignute rezultate - nestaje u Flandriji kako bi ustupio mjesto obrađenoj zemlji; kravlja stada, koja daju mlijeko, maslac i sir, umnažaju se na malim posjedima. Tako dobiveno gnojivo pospješuje biljnu proizvodnju; a to dopušta da se veći prostor pokloni pašnjacima (samim tim i gnojivu!); stvar je razumljiva sama po sebi da kad njive bolje rode, nema potrebe da ih se unedogled proširuje. Na taj način, nesretni začarani krug stare poljoprivrede (slab prinos žita ⇒ odviše prostrani usjevi ⇒ pomanjkanje pašnjaka ⇒ pomanjkanje stoke ⇒ pomanjkanje gnojiva ⇒ slab prinos žita...) ustupa mjesto sretnom začaranom krugu, bar što se tiče belgijsko-nizozemskog prostora; onom krugu koji će pridonijeti “spiralnom” usponu nizozemskog gospodarstva u 17. stoljeću. Ta agrarna revolucija holandskog stila, koja se zatim proširuje u Englesku (17-18. stoljeće) te u Francusku (18-19. stoljeće), napokon će omogućiti prehranu urbanih i ruralnih populacija koje će postati mnogo brojnije nego u prošlosti. Ona će olakšati zamah globalnog gospodarstva počevši od doba Prosvjetiteljstva.

Kad je riječ o krajoliku, opreka između rano razvijenih krajeve francuskog Sjeveroistoka, i općenito umjerene sjeverozapadne Europe s jedne strane, te s druge strane manje razvijenih ruralnih krajeva mediteranskog juga, Središnjeg

Masiva te poluotočnog i bretonskog krajnjeg Zapada, ne javlja se uvijek i posvuda u istom obličju. U Francuskoj, oaze ruralnog moderniteta ili modernizacije nalaze se na velikim muljevitim *openfields* Sjeveroistoka, s njihovim golim i otvorenim zaravnjenim poljima, sa zgusnutim naseljima koja tvore velike župe, odvojene jedna od druge prostranim veleposjedima s kapitalističkim zakupnicima. Nasuprot tome, francuski *bocage* na Zapadu i središnjem dijelu, kao i predjeli Juga sa svojim nepravilnim poljima, često su okrenuti arhaičnosti, vječnom opetovanju napoličarstva, sitnoj zemljoradnji pomoću volova i starinskog pluga, i to sve do 1850... U Engleskoj je sve drukčije! Britanski *bocage*, ili *enclosure*, u isti je mah oslonac i jamac agrarne revolucije “modernog stila” (17-18. stoljeće): on potiče agrarni individualizam i poduzetnički duh, sve u korist inovativnih velikih posjednika i krupnih zakupnika-farmera. Arhaičnosti francuskog *bocage* suprotstavlja se modernost engleskog *enclosure*.

Vrlo drevne razlike između jače i slabije razvijenih regija (u okvirima tradicionalne ruralne civilizacije) odražavaju se i na razini mentaliteta te naprosto na razini individualnog i kolektivnog ponašanja. U sredozemnom pojasu općenito (poluotoci i naročito otoci) te na francuskom krajnjem jugu, agrarni kriminalitet sve do 18. stoljeća uključivo, osobito u brdima i na otocima, ostaje sveudilj delinkvencijom starog soja: protiv osoba. Vrhunac je, čini se, dosegnut na Korzici na koncu 17. stoljeća: godišnja smrtnost zbog ubojstva ondje prosječno iznosi 0,7 mrtvacu na sto stanovnika. (Usporedbe radi, recimo da u jednoj od vrućih točaka nasilničkog kriminaliteta u godinama 1971-1972, u 28. okrugu New Yorka (Manhattan-Harlem), smrtnost zbog ubojstva iznosi svega 0,2 mrtvacu na sto žitelja, dakle niti trećinu spomenute brojke na Korzici.) Smrtnost zbog ubojstva na agrarnoj Korzici u 17. stoljeću dostiže, dakle, razmjere dostojne francuskih hektombi u prvom svjetskom ratu. Usred “Velikog Stoljeća”, na otoku Ljepota, nazočni smo obuzdavanju demografije ubojstvom. Nasuprot tome, u relativno razvijenim selima francuskog Sjevera, krvni kriminalitet bjelodano opada od 16. do 18. stoljeća. Seljačka agresivnost okreće se protiv sebe same (samoubojstvo je u tim sjevernim krajevima češće nego u južnijim područjima). Ili se pak ta agresivnost sublimira u zločine nad stvarima: lopovluk, krađa, prijevara. U svakom slučaju, *opće* krivulje ruralnog kriminaliteta u 18. stoljeću su silazne, primjerice u Normandiji. Kao da agrarno društvo, u doba izranjanja Prosvjetiteljstva, uspijeva ubuduće bolje kontrolirati emocije ljudi koji ga tvore: s tog motrišta, to bi društvo zacijelo moglo mnogočemu naučiti našu industrijsku ili “post-industrijsku” civilizaciju, rado naklonjenu prekomjernom nasilju.

*

Ipak nije daleko od Kapitola do tarpejske stijene⁴. Od 14. do početka 18. stoljeća, kroz divovske potrese i bez snažna rasta, ruralna se civilizacija u stanovitom smislu stabilizirala u siromaštvu i u folkloru; u demografskoj i gospodarskoj nepomičnosti vrlo dugih razdoblja, koja je na koncu trijumfirala nad najtežim negativnim i stoljetnim fluktuacijama. No, počevši od 1720-1730, sve se mijenja: ta istu seljačku civilizaciju na čitavu Zapadu zahvaća - a da je pritom ipak ne lišava njenih izvornih obilježja-groznica rasta. Seljačka populacija se umnaža i tjera izdanke duže od jednog stoljeća, opskrbljujući ljudstvom gradove u ekspanziji. Istodobno, od 18. stoljeća nadalje, demografske strukture ruralnog svijeta moderniziraju se: smrtnost uzmiče pred učincima medicine, bolje kakvoće življenja, osobne i dječje higijene, koja je ponešto uznapredovala u odnosu na prošlost. Suočeni s demografskim rastom, koji prijeti širenjem pauperizma, seljaci kušaju podignuti neke krhke zapreke. Primjerice, u Francuskoj, naročito poslije

⁴ Tarpeja je legendarna kći zapovjednika Rima koja je izdajom predala grad Sabinjanima; za kaznu su je sami Sabinjani strmoglavili sa stijene na južnom obronku Kapitola. Ubuduće su jedino izdajice pogubljavani na taj sramni način.

1800, oni se uvode u bitno muške tajne kakva je *coitus interruptus*: one su osobito proširene među mladim seljacima i vojnim obveznicima, zahvaljujući časkanjima u krčmama i vojarnama; pošto su ih jednom upoznali, otada ih primjenjuju u svom bračnom ponašanju. U 18-19. stoljeću zapaža se također ekonomski rast, napose u ratarstvu i proizvodnji žita; on parira potrebama novih ustiju koja valja hraniti; također uspijeva blago poboljšati urbani i ruralni prosjek *per capita*. U početku je taj poljoprivredni rast puki rezultat krčenja šuma i pojačanog ljudskog i životinjskog rada. Kasnije, počevši od godina koje variraju od slučaja do slučaja (u kontinentalnoj Europi, općenito uzevši, u 19. stoljeću, ili ponekad već od 18.), nastaje istinska poljoprivredna revolucija: vrši se selekcija žitarica (Vilmorin) i stoke (ovaj potonji tip selekcije leži u korijenu onih tijkova misli koji će dovesti do darvinizma). Krmne i “nitratne” biljke sasvim istiskuju ugar. Uvođenje usavršenih plugova izdaleka najavljuje rasprostranjivanje Mac Cormickove vršalice i, još mnogo kasnije, traktora. U Francuskoj, te dvije kategorije strojeva masovno ulaze na scenu tek na početku odnosno sredinom 20. stoljeća.

Kad je riječ o kulturi, seljakov se obzor širi otkako je nastupilo razdoblje rasta: već sam spomenuo procvat regionalne nošnje (iako se tu, uglavnom, radi o odjeći “u kojoj se jedu kolači”, za blagdane...); također procvat ratarskog pokućstva u 18. i 19. stoljeću... Glede kulture u užem smislu intelektualne, stari usmeni folklor sve više teži supostojanju s narastajućom *pučkom književnošću*, tiskanom primjerice u Plavoj knjižnici iz Troyesa, u 18. stoljeću. Ta Plava knjižnica prenosi nekolicini pismenih seljaka (koji iz nje naglas čitaju za slušaoce na večernjim sijelima) stanovitu kulturu gradskog podrijetla, a po tipu - srednjovjekovnu, koja tako napokon stiže u sela, zahvaljujući tisku, sa zakašnjenjem od tri ili četiri stoljeća! Ruralna politička kultura također se uvelike modificira u 18. stoljeću: ona ohrabruje seljački otpor; taj se otpor ubuduće okreće, i to silovitije nego u prošlosti, protiv feudalizma (vlastele), ugaonog kamena tog “vjekovječnog poretka poljâ”, kojemu s pravom i po prvi put mnoštvo seljaka više ne vjeruje ili uza nj ne pristaje. Seljačka revolucija iz 1789. i narednih godina izvest će čitavu vojsku iz tog novog raspoloženja duhova, osobito čestog među opismenjenom elitom koju su odgojile župne škole. Osnovne škole u 19. stoljeću još će pojačati tu antinobilitarnu i antiklerikalnu orijentaciju koju od tada nadalje susrećemo u nekim seoskim pokrajinama.

Od 1915-1920, nazočni smo polaganom smrti ili u najmanju ruku staračkoj oronulosti “ruralne civilizacije” kakvu smo opisali: njen apogej podudario se upravo s trenutkom kad naša sela dosežu demografski “strop”, polovicom 19. stoljeća. Njen nagli pad počinje naročito 1915-1920: zato što je Prvi svjetski rat kod nas istrijebio mušku mladež čitavih sela; povrh toga, učinkovitija industrijska (i poljoprivredna) tehnologija odvukla je radnu snagu iz sela u gradove. Istodobno, *mass media* poput tiska, radija i televizije zamjenjuju stari ratarski folklor novim, upečatljivijim folklorom stripa i gradskog nasilja. Zakupnici-farmeri traže hladionike, a ne više narodne bajke.

Ne treba, dakako, tugovati zbog tih uljeza, jer bi bilo besmisleno braniti idilični karakter ruralne civilizacije (ona je, valja priznati, bila izgrađena na bijedi velike većine). Ipak, ruralna civilizacija još uvijek nije umrla ni prirodnom ni naprasnom smrću. Čak i danas, ona preživljava u manjoj ili većoj mjeri u pretjerano razvijenim zemljama zapadnog svijeta, vegetirajući u položaju manjine. Ona tu možda još uvijek nije rekla svoju posljednju riječ.

Preveo Stanko Andrić

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

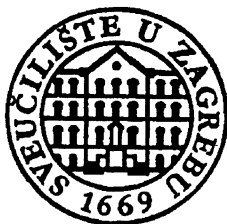
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY

INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

29

ZAGREB

1996.

Izdavač: **ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU**

REDAKCIJA:

Branka BOBAN, Neven BUDAK, Mirjana GROSS, Franko MIROŠEVIĆ,
Štefica POPOVIĆ, Nikša STANČIĆ, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN

UREDNIČKI KOLEGIJ:

Ivo GOLDSTEIN, Dragutin PAVLIČEVIĆ, Mario STRECHA

IZVRŠNI UREDNIK:

Mario STRECHA

Adresa uredništva: Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3

tel.: 385 (0)1 6120 150 fax: 385 (0)1 6156 879
385 (0)1 6170 685

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis "Radovi" oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.

ZA IZDAVAČA:
Stipe BOTICA

DESIGN NASLOVNICE:
Iva MAKVIĆ

**PRIJEVOD SAŽETAKA NA
ENGLISKI JEZIK:**
Nikolina JOVANOVIĆ

PRIPREMA ZA TISAK:
Hrvoje STANČIĆ

TISAK:
KRATIS
Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u veljači 1997. godine